

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ESMİRA QIYAS qızı ƏHMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNDƏ DƏNİZ TERMİNLƏRİNİN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Dillər kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Əfqan Əli oğlu Abdullayev
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli
filologiya elmləri doktoru, professor

Gülşən İsa qızı Mehdiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: AMEA Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa
Dilləri və Terminologiya şöbələri

Müdafiə _____ 2018-ci il saat _____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bəşəriyyətin müasir inkişaf mərhələsində baş verən elmi-texniki inqilab ictimai münasibətlər sistemində sənaye cəmiyyətindən intellektual dialoq və ünsiyyətin daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyi informasiya cəmiyyətinə keçidlə səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, leksika ictimai həyatda baş verən dəyişiklikləri əyani surətdə və bilavasitə əks etdirir. Dil daşıyıcılarının ictimai həyatında yeni anlayışların və onları ifadə edən sözlərin yaranması (alınması) ilə nəticələnən hər hansı dəyişikliklər dilin leksikasının bu dəyişikliklərə ən həssas “münasibət” bildirən hissəsində - terminologiyada öz əksini tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın planlı şəkildə inkişafı zamanı interlinqvistikadan bir çox qanunauyğunluqların əxz olunması zəruri səciyyə daşıyır. Ümumi terminologiya xüsusi biliklər sistemi kimi əsasən I dünya müharibəsindən sonra yarandı. Onun inkişafı hələ müharibədən əvvəl və sonra yaranmış terminlərin standartlaşdırılmasına meylin artmasına səbəb oldu. Təsədüfi deyil ki, terminologiyanın inkişafı onun müxtəlif məsələləri ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar, terminlərin beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılması işləri paralel şəkildə və təxminən eyni dövrdə yaranıb. E.Yüster, X.Felber kimi görkəmli terminoloqlar da öz fəaliyyətlərini bu tipli beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqəli şəkildə davam etdirmişlər. Hesab edirik ki, bizim bu tədqiqat işimiz də məhz həmin standartlaşdırma sisteminə bir töfhə ola bilər, çünki Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra digər sahə terminologiyaları ilə yanaşı dənizçilik terminologiyasında da həmin proses başlamışdır və onun nəticəsi kimi bizim tədqiqatımız xüsusi əhəmiyyətə malikdir və mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas xüsusiyyətdir.

Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasında formalaşma mənbələrinə görə terminlərin paylanma xarakteri müxtəlifdir. Analiz göstərir ki, dənizçilik terminologiyasının mühüm bir hissəsi alınma və beynəlmiləldir. Əgər XVI əsrə qədər Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasında ərəb-fars mənşəli terminlər əksər çoxluq təşkil edirdisə, XVI əsrdən sonra XX əsrin son onilliyinə qədər tədricən rus ya rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınmalar daha çox üstünlük təşkil etmişdir.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Respublikamızın tarixində ilk dəfə ali ticarət dənizçiliyi məktəbinin əsası qoyulub. Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi rəhbərliyinin təşəbbüsü və xalqımızın ümummilli lideri Heydər

Əliyevin qayğısı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1996-cı ildə bu gün fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası yaradıldı.

Dənizçilik terminologiyası bu sahənin elmi-nəzəri təfəkkürünün əksi olduğuna görə müvafiq elmi anlayışları ifadə edir. Bu anlayışlarla terminlər arasındakı semantik əlaqələrin qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsi Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasının yaradılmasında bir sıra problemlərin həlli üçün faydalı ola bilər.

Xalqların tarixi inkişaf yolunda və müasir dövrdə baş verən hər bir hadisə bu və ya digər əhatə sahəsi və dəqiqliyi ilə dildə öz əksini tapır. İnsan fəaliyyətinin hər bir sahəsi inkişaf edib təkmilləşərək, yeni anlayışları və bunları ifadə etmək üçün dildə yeni terminləri əmələ gətirir.

Bu proses müxtəlif tarixi, siyasi, iqtisadi, sosial və digər amillərlə şərtləndirildiyinə görə müxtəlif xalqlar üçün müxtəlif olub. Belə ki ingilislər və onların əcdadları vikinqlər və digər german tayfaları üçün dənizçilik hər zaman taleyüklü əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə bu sahə inkişaf edərək, müvafiq terminologiyani da zənginləşdirib.

Buna görə Respublikamız öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dəniz yolları vasitəsi ilə birbaşa beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin yaranmasına görə dənizçilik sahəsində Azərbaycan dilində elmi əsaslara arxalanan (söykənən) termin yaradıcılığını semantika baxımından nizamlayan qaydaların tədqiqi və ingilis dilində dənizçilik terminlərinin Azərbaycan dilində qarşılıqlarının müəyyənəşdirilməsi aktual məsələyə çevrilir və hesab edirik bizim tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas cəhət məhz bunlardır.

Tədqiqat işinin obyektı. Uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycanda dənizçiliyin bütün sahələrinə aid terminlərin yaradılması, tədqiqat obyektindən kənarda qalmışdı. Azərbaycan dilində dənizçilik terminlərinin dilçilik prinsiplərinə müvafiq elmi əsaslara söykənərək yaradılması illüziya hesab edilsə də, nəhayət bizim tədqiqat işimizin obyektinə çevrilmişdi.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmeti isə ingilis və Azərbaycan dillərində olan dənizçilik terminlərinin yaranma və inkişafı, onların sistemləşdirilməsi, qloballaşma şəraitində həmin terminlərin yerlərinin müəyyənəşdirilərək, o barədə mövcud fikirləri formalaşdırıb, daha da dərinləşdirmək, terminlərin normativləşdirilməsi və unifikasiyası məsələlərini həll etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərinin yaradılması və inkişafı sahəsində mövcud olan çatışmazlıqları, nöqsan və qüsurları aşkar etmək, bunların aradan qaldırılması yollarını müəyyənəşdirmək, dünyada gedən

qloballaşma prosesini nəzərə alaraq bu terminlərin optimallaşdırılması, normativləşdirilməsi və bunların nəticələrinin unifikasiyası və ingilis dilində olan dənizçilik terminlərinin Azərbaycan dilində qarşılıqlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək vacibdir:

-dənizçilik terminlərinin hər iki dildə yaranma tarixini öyrənmək;

-hər iki dildə dənizçilik terminlərinin əmələgəlmə zərurətini və səbəblərini göstərmək;

-hər iki dilin leksik sistemində dənizçilik terminlərinin yerini müəyyənləşdirmək;

-hər iki dilin dənizçilik terminlərinin xüsusiyyətlərini göstərmək;

-ingilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərinin struktur-grammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

-hər iki dildə alınma terminlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

-dənizçilik terminlərinin yaradılmasında qloballaşmanın rolunu dəyərləndirmək.

Mövzunun araşdırılma dərəcəsi. Ümumi və sahə terminologiya məsələləri ilə Azərbaycan dilçiliyində görkəmli alimlər Axundov A.A., Gül Q.G., Yüzbaşov R., Verdiyeva Z.N., Pənahi M.A., Qurbanov A.M., Məmmədli N.B., Əfəndiyeva N.M., Çobanov M.N., Qasimov M.Ş., Qasimov İ.Z., Sadıqova S., Məmmədli Y.Ə., Cəfərov A.M., Mirzəyev H.A. və başqaları məşğul olublar. Lakin Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasına dair 1942-ci ildə Q.G.Gülün 2000 sözdən ibarət “Dəniz terminləri lüğəti” və 2000-ci ildə Ə.İ.İsmayılovun “Dənizçi terminləri və düyünləri” kiçik kitabça şəklində nəşr olunmuş lüğətindən başqa əsaslı elmi-tədqiqat işləri aparılmamışdır. Hesab edirik ki, bizim tədqiqat işimiz bu boşluğu doldurmağa layiqli töhfə olacaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Texniki elmlərin bir çox sahələrinə aid yaradılmış xüsusi terminologiya dilimizin köklü termin yaradıcılığı bazasına malik olduğunu nümayiş etdirir. Uzun bir tarixi dövr ərzində dilçi alimlərimiz tərəfindən hərtərəfli tədqiq edilən, təkmilləşdirilən və inkişaf etdirilən Azərbaycan dili, dənizçilik terminlərinin yaradılmasında da bütün maneələri aradan qaldırmaq imkanlarına malikdir. Elə bu baxımdan da dənizçilik terminləri sistemində mövcud olan pərakəndəliyi, hərcmərcliyi və qarmaqarışlıqlığı Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları və ümumi dilçilik prinsipləri baxımından tədqiqi və həlli mümkündür. Bunu da elmi yenilik hesab etmək olar.

Bu məsələlərin həlli üçün ingilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminologiyasının yaranmasının tarixi-mədəni və siyasi şəraitinin müqayisəli analizi; Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasının hazırkı vəziyyəti; ingilis dilində dənizçilik terminlərinin Azərbaycan dilində yaradılan qarşılıqlarının semantik uyğunluq məsələləri; dənizçilik terminlərinin yaradılmasında termin yaranan subyektin təfəkkür fəaliyyətinin, terminləşdirilən obyektin əlamətlərinin və bu prosesdə istifadə edilən dil vasitələrinin qarşılıqlı rolu; müasir dövrdə gedən qloballaşma prosesinin dənizçilik terminlərinin inkişafına purizm və alınma terminlər baxımından təsiri problemlərinin araşdırılması dənizçilik sahəsinə gətirilən yeniliklərdir və biz bunları da tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edirik.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. İngilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminologiyasının struktur-semantik xüsusiyyətləri arasındakı aşağıdakı fərqli və oxşar müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

-xalqların həyatında baş verən bütün hadisələr bu və ya digər dolğunluq və dəqiqlik dərəcəsində dildə öz əksini tapdığına görə dənizçilik terminologiyasında bu özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir;

-ingilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərinin yaranması və inkişafı tarixi, coğrafi, siyasi, sosial vəziyyətlə şərtləndirilib;

-ingilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərinin yaradılmasında bu fəaliyyətin tələblərinə cavab verən insan təfəkkürünün səviyyəsi obyektin bu məqsədlə lazımı əlamətlərinin və bunları ifadə etmək üçün müxtəlif dil vasitələrinin düzgün seçimi terminləşdirilən obyektə adekvat əks etdirə bilər;

-qloballaşan dünyada dənizçilik terminlərinin optimallaşdırılması və normativləşdirilməsi dövrün ən vacib tələblərindən biri olan milli və beynəlxalq səviyyədə harmonizə prosesinə imkan yaradır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İngilis dilində dənizçilik terminologiyası əsrlər boyu ənənəvi, tarixi, jarqon, alınma və digər prinsiplər əsasında yaranan terminlərlə zənginləşərək, müəyyən dərəcədə “cılanalanıb” və sabitləşib. Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyası nisbətən qısa dövr ərzində yaranması və günün tələblərinə cavab verməsi zərurəti beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək bu prosesin ümumi qaydalarının yaradılmasını tələb edir.

İngilis və Azərbaycan xalqları müxtəlif tarixi yol keçdiklərindən dənizçilik terminlərinin yaranması və inkişafı şəraiti də müxtəlifdir. Bundan irəli gələn dənizçilik terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tədqiqat işinin elmi-nəzəri əhəmiyyətini təşkil edir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Müstəqilliyin əldə edilməsi ictimai həyatımızın bütün sahələrində özünü göstərdiyi kimi, onun dənizçilik və dənizçilik təhsili sahəsində də öz əksini tapması günün ən vacib məsələlərindən biridir.

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının yaradılması ilə əlaqədar, bütün ixtisaslara, o cümlədən, ingilis dili fənninə aid də öncədən mövcud olmayan, Azərbaycan dilində dərslik, dərs vəsaitləri və işləmələr yaradılmasına başlanılıb. İngilis dilində tərtib edilmiş dərs vəsaitləri, bir qayda olaraq, bütün dənizçilik ixtisasları ilə əlaqədar olduğundan, burada terminlərin düzgün, lazım olan yerlərdə verilməsi və tələbələr tərəfindən qavranılması ən vacib məsələlərdən biridir.

Nəzəri cəhətdən formalaşdırılan dənizçilik terminləri həm bakalavr pilləsində və həm də magistr pillələrində tələbələrin öz ixtisasına dair əldə etdikləri biliklərin təkmilləşdirilməsində və formalaşdırılmasında birləşdirici mövqe rolunu oyanayır və bizə elə gəlir ki, bunları tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti hesab etmək olar.

Tədqiqatın metodu. Terminologiya problemləri ümumi dilçilik problemi olduğuna görə, ilk növbədə, bu elmi-nəzəri, tarixi-müqayisəli və deskriptiv tədqiqat metodlarına əsaslanır.

Tədqiqat işinin aprobeiasyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Dillər kafedrasında yerinə yetirilib. Dissertasiyanın əsas mahiyyəti və müəllifin tədqiqatdan çıxarılan nəzəri nəticələri 8 məqalədə dərc edilmişdir. Dərc edilən məqalələr dissertasiyada qarşıya qoyulan müddəaları tam əhatə edir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” adlanan hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodu, aprobeiasyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Məlumdur ki, son dövrlərdə terminologiyanın müxtəlif sahələrinin nəzəri və praktik məsələlərinə dair çoxsaylı araşdırmalar aparılsa da bu sahədə tam həllini tapmamış bir çox məsələlər hələ də qalmaqdadır.

Terminologiyanın həllini gözləyən sahələrindən biri də dilimizdə yenidən sabitləşməyə başlayan dəniz terminlərinin hərtərəfli tədqiqidir.

Dillərin inkişafının müasir vəziyyətində terminoloji leksikanın bizim variantda dəniz terminlərinin formalaşmasına və dilin bu vahidlərlə zənginləşməsinə səbəb olan müxtəlif xarici təsirlər müşahidə olunsa da, daha əvvəlki dövrlərdə dilin daxili imkanları aparıcı olmuş, ayrı-ayrı sözlər termin səciyyəsi qazanaraq xüsusi məfhum və anlayışları da ifadə etmişdir. İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində dəniz terminləri uzun bir dövr keçmişdir və həmin terminlərin formalaşmasının fərqli mədəni tarixi şəraiti olmuşdur.

Dissertasiyanın *I fəsl* “*İngilis və Azərbaycan dillərində dəniz terminlərinin yaranmasının mədəni-tarixi şəraiti və mövcud vəziyyəti*” adlanır. Üç yarım fəsildən ibarət olan bu fəslin “*İngilis dilində dəniz terminlərinin yaranmasının mədəni-tarixi şəraiti*” adlanan *birinci yarım fəslində* qeyd etdiyimiz məsələlər tədqiq olunur.

Qədim germanların ilkin yaşayış yerləri Skandinaviya, Yutlandiya, Baltik və Şimal dənizlərinin sahilləri olub. E.ə. VI-I əsrlərdə tədricən cənuba doğru irəliləyərək, onlar indiki Almaniyanın yerləşdiyi əraziləri Reyn çayına qədər zəbt ediblər. E.ə. 72-ci ildə germanlar indiki Elzas ərazisinə yürüşə başlayırlar, lakin e.ə. 58-ci ildə Yuli Sezarın komandanlığı altında Roma imperiyasının ordusu tərəfindən məğlub olurlar.

Uzun sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində romalılar Reyn çayının şərqində yerləşən ərazilərdəki german tayfaları ilə təmas xəttinə çıxır və onlarla çox sıx əlaqələr qururlar.

Dilin tarixi bu dilin məxsus olduğu xalqın tarixi ilə sıx bağlı olduğuna görə, dilin yaxud dillərin tarixinin müqayisəli öyrənilməsi ictimai tarixin, o cümlədən, məlum şərtlərlə arxeologiya və etnoqrafiya məlumatlarından olan mədəniyyət tarixinin məlumatları cəlb edilmədən mümkün deyil.¹

Roma qoşunları imperiyada baş verən dərin böhranlar nəticəsində V əsrin əvvəllərində Britaniyadan çıxarıldıqdan sonra bu ərazilər qitədən gələn anql, saks, yut və digər german tayfalarının işğalına məruz qalır.

Mədəni, iqtisadi və digər sahələrdə yerli əhaliyə nisbətən xeyli inkişaf etmiş romalıların hələ qitədə müxtəlif əlaqələr nəticəsində german tayfalarına və sonralar Britaniyada romanlaşmış əhalinin vasitəsilə anql-sakslara təsirini, bir çox sahələrdə olduğu kimi, dil sahəsində də bəzi ən

¹ Смирницкий А.И. Хрестоматия по истории английского языка с VII по XVII в.в. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1953, с.13.

qədim izlərindən biri kimi bir sıra ingilis toponimlərinin hissələrini göstərmək olar ki, onlar sonralar müəyyən inkişaf mərhələsində toponimlərin formalaşmasında öz təsirini göstərə bilmişdir. Məsələn, “-chester”, “-caster”, “-castle” < lat. “castra” (*hərbi düşərgə*); “col (n)” < lat. “colonia” (*məskunlaşma yeri*) və s.-ni qeyd edə bilərik ki, bunlar bir sıra toponimlərin yaranmasında iştirak etmişlər¹ (Newcastle, Colchester, Manchester, Linkoln)

Bu sözlərlə yanaşı həmin dövrlər üçün səciyyəvi olan dəniz-terminlərinin içərisində latın dilinin də izlərinə rast gəlirik. Məsələn, q.ing. “port” (*liman*) < lat. “portus” (*liman*); q.ing. “pund” (*funt*) < lat. “pondo” (*çəki, ağırlıq vahidi*); q.ing. “ynce” (*düym*) < lat. “uncia” (*ölçü vahidi*); q.ing. “ancor” (*lövbər*) < lat. “ancora” (*lövbər*) və s.

VIII əsrin axırlarından, əsasən Danimarka dövlətinin ərazisindən Britaniyaya normanların (skandinavların) yürüşləri başlanır. Skandinaviya yarımadasında əkinçiliyin məhsuldarlığının aşağı olması, sərt iqlim şəraiti şimal xalqlarının dənizdə hərəkət və müstəmləkə siyasətinin səbəblərindən biri olur. Obyektiv tələbatlar yeni gəmiqayırma mədəniyyətini, əvvəllər görünməmiş gəmi növlərinin meydana gəlməsinə zəmin yaradır. Məsələn, “lanskip” (*uzun gəmi*); “dreki” (*əjdaha*); “snaca” (*ilan*); “knorr” (*xüsusi tipli yük gəmisi*); “kugg” (*bortları qabarıq gəmi*); “holker” (*üzən kazarma*); “stoor-skip” (*təchizat gəmisi*) və s.

Məhz buna görə də, bu zaman Britaniyada daimi məskən salmağa başlayan vikinqlərin qədim ingilis dilinə nüfuz etmələrini qədim dastanlarda (*From Beowulf; From the chronology of Anglo-Saxson; From the history of Orosius; The Battle of Brunanburh*)¹ qeydə alınmış dənizçiliyə aid bir sıra sözlərin timsalında görmək olar. Məsələn, q.ing. “steor-bord” – *sağ bort* < q.sk. “styra” – *qurmaq, idarə etmək (qədim gəmilərdə sükən funksiyasını sağ tərəfdə bərkidilmiş avar yerinə yetirirdi)*; q.ing. “wid-sae” – *geniş dəniz* < q.sk. “wid” – *geniş, uzaq*; q.ing. *baec-bord* – *sol bort* < q.sk. “bak” – *arxa, arxa tərəf* + q.sk. “bord” – *taxta, bort*; q.ing. “skip-rap” – *gəmi burazı* < q.sk. “skip” – *gəmi* + q.sk. “reip” – *ip, buraz* q.ing. “stefnan” – *qurmaq, düzəltmək* < q.sk. “stefna” – *irəliləmək, bir kursla getmək*; q.ing. “stefn” – *tir, gəminin önündə və arxasında tir* < q.sk. “stafn” – *taxta, çomağ*; q.ing. “sae-rima” – *dənizin*

¹ Сморгонский И.К. Кораблестроительные и некоторые морские термины нерусского происхождения. М.-Л., 180 с.

kənarı, sahil < q.sk. “*rimi*” – yer (*torpaq*) zolağı; q.ing. “*lid*” – gəmi < q.sk. “*lid*” < “*lidan*” – dəstə, ordu.

Qeyd etməliyik ki, bəzən skandinav sözləri qədimdə istifadə olunan ingilis sözləri ilə bir müddət paralel işləndikdən sonra ingilis sözlərini istifadədən çıxarırlar. Bu həm ümumişlək sözlər arasında, həm də dəniz terminlərində baş verir. Məsələn, q.ing. “*niman*” (*götürmək*) əvəzinə - q.sk. “*taka*” (*götürmək*); q.ing. “*clipian*” (*qışqırmaq, çağıрмаq*) əvəzinə - q.sk. “*kalla*” (*çağıрмаq*) və s. Həmçinin həmin alınmalar hesabına etimoloji dubletlər yaranır, eləcə də q.sk. “*skip*” (*gəmi*) sözündə ingilis dili üçün adı qanunauyğunluq baş verir: *SC* > *SH* [J] və nəticədə “*ship*” (*gəmi*) sözü alınır, lakin bu sözün hər iki forması dildə qalaraq, məna ayrılığına gətirib çıxarır: “*skipper*” (*çay gəmisinin, bərənin kapitanı*) və “*shipper*” (*yük göndərən, yükləndirən*); q.sk. “*skirt*” (*ətək*) və “*shirt*” (*köynək*); q.sk. “*skortr*” (*çatışmamazlıq*) və “*short*” (*qısa*).

Qədim ingilis dövrünə aid dənizçiliklə bağlı sözlərin sayının məhdud olması ondan irəli gəlir ki, “...*qədim ingilis yazılı abidələrinin yaradılması vaxtına təsadüf edən gəmiqayırmanın inkişafı fərz etməyə məcbur edir ki, qədim ingilis dilinin lüğət tərkibi bu sahəni əhatə edən geniş peşə terminologiyasını özünə daxil edirdi. Lakin qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinin bu hissəsi haqqında bizə, demək olar ki, heçnə məlum deyil*”¹.

Bizim tədqiqat zamanı da müşahidə etdik ki, ingilis dilinin qədim dövrü mürəkkəb və olduqca qaranlıqdır, çünki bu dövrə aid məlum yazılı abidələrin sayı çox azdır. IX-X əsrlərdə əslən skandinav olan normandlar Fransanın bir hissəsini işğal edir, siyasi və iqtisadi qələbəyə nail olaraq, müəyyən müddətdən sonra onlar fransızların yüksək mədəniyyətini və dillərini qəbul edib yerli əhali ilə qarışdıqdan sonra XI əsrdə Britaniyaya hücum edirlər.

Bu dövr üçün R.A. Budaqovun, V. Skottun əsərindən gətirdiyi nümunə çox səciyyəvidir: “...*təhkimçi kəndlilərin qulluq etdikləri heyvanların adları anqlo-sakson (german) mənşəlidir. Bu heyvanların ətindən hazırlanmış və ağalar üçün nəzərdə tutulmuş yeməklər norman-fransız adlarını alır. Məsələn, ing. “swine” (donuz) – “pork” (donuz əti) < fr. “porc”; ing. “ox” (öküz) – “beef” (mal əti) < fr. “boeuf”; ing. “calf” (dana) – “veal” (dana əti) < fr. “veau”; ing. “sheep” (qoyun) – “mutton” (qoyun əti) < fr. “mouton*”².

¹ Смирницкий А.И. Древнеанглийский язык. М: Издательство Литературы на иностранных языках, 1955, с.156.

² Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М: Учпедгиз, 1958, с.115.

XIV əsrdə dəniz ticarətinin genişlənməsi ingilis ticarət donanmasının və gəmiqayırmannın inkişafına böyük təkan verir. Bu zaman ilk Naviqasiya aktı (Navigation act) qəbul olunur. Bu qanuna əsasən ingilis dəniz tacirləri öz mallarını yalnız ingilis gəmilərində daşmalı idilər. Elə bu zaman ingilis dilinin dənizçiliyə aid sahəsində məşhur ifadə yaranır: *“To trade in foreign bottoms”* – xarici gəmilərin diblərində ticarətlə məşğul olmaq (yükləri xarici gəmilərlə daşımaq) ağılsızlıqdır.

XVI əsrdən İngiltərənin müstəmləkəçilik ekspansiyası və ilk müstəmləkəçilik cəhdləri başlanır. Lakin bunun qarşısında Amerikada zəngin koloniyalara malik olan İspaniya dururdu. Və XVI əsrin ortalarından İngiltərə və İspaniya arasındakı mübarizə ingilislərin ispan koloniyaları ilə qaçaqmalçılıq ticarəti, İspaniya portlarının və Amerikadan qızıl və gümüş daşıyan gəmilərinin qarət halını alır.

İngilis tacirləri və iri ticarət kompaniyaları dövlətin himayəsi altında pirat metodlarından istifadə edərək, ingilis müstəmləkəçilik sisteminin yaradılmasına başlayırlar.

Beləliklə dəniz quldurluğunun və qul alverinin nəinki qarşısı alınmır, əksinə dövlət buna hərtərəfli dəstək verir və dolayısı ilə də olsa, bu prosesdə iştirak edir. Gətirilən əsaslar məhz bu dövrdə yaranmış dəniz terminlərinin tərkibinə dəniz quldurlarının jarqonundan çoxsaylı söz və ifadələrin daxil olduğunu izah edir. Məsələn, *“dogs breakfast”* (itin səhər yeməyi) – *dolaşmış gəmi iplərinin topları*; *“dead eyes”* (ölü gözlər) – *taxta yufers* (yufers – *gəmidə dor iplərini dartmaq üçün qarqara*); *“catwalk bridge”* (pişik körpüsü) – *gəmidə ensiz körpü, keçid*; *“brush”* (fırça) – *gəmi rəngsazı*; *“hole in the beach”* (sahildə deşik) – *liman, port*; *“to drop the hook”* (qarmağı salmaq) – *lövbər salmaq*; *“crows nest”* – (qarğa yuvası) – *dor ağacının başında uzağı görmək üçün birləşdirilən çəllək və s.*

XVII əsrdə dəniz ticarətində əsas rəqibləri olan Hollandiyanın üzərində qələbə çaldıqdan sonra ingilis gəmilərinin ümumi sayı və tonnajı sürətli inkişaf dövrü yaşayan gəmiqayırmannın hesabına artmağa başlayır. Bu zaman ingilislərin əksəriyyəti demək olar ki, fransız, holland, ispan, portuqal (tutulmuş gəmilər) və yaxud bunların nümunəsində tikilmiş gəmilərdən ibarət idi və həmin gəmi növlərinin adı terminologiyada öz əksini tapır. Məsələn, ing. *“brigantine”* < fr. *“brijand”* < it. *“brigante”* – *quldur*; ing. *“brig”* < it. *“brigantine”* – *kiçik briqantina*; ing. *“bark”* < hol. *“bark”* – *3-5 dorlu, əsasən düz yelkənli nəqliyyat gəmisi* və s.

Ümumilikdə XV-XVII əsrlərdə avarlı donanmadan yelkənli donanmaya keçid İngiltərədə yelkən donanmasının yaranması ilə başa çatır və bu

zaman yeni terminlər yaranır. Məsələn, *“topgallant yard”* – *aşağıdan üçüncü rey*; *“topgallant sail”* – *dorun üçüncü səviyyəsinin yelkəni*; *“fore yard”* – *ön dorda aşağı rey* və s.

XVII-XVIII əsrlərdə müstəmləkələr və satış bazarları uğrunda müharibələr davam edərkən, ingilis gəmiləri dünya ətrafına bir sıra səfərlər edirlər və bu səfərlər nəticəsində yeni coğrafi kəşflər edilir, böyük okeanoqrafik tədqiqatlar aparılır ki, bu da müvafiq terminologiyada öz əksini tapmışdır. Məsələn, *“water surface”* – *akvatoriya*; *“coordinates”* – *koordinatlar*; *“coastal current”* – *sahilyanı axın*; *“bedrock coast”* – *əsas sahil*; *“map content”* – *xəritə məzmunu*; *“tropical storm”* – *tropik ştorm* və s.

1787-ci ildə ingilis C. Uilkins dünyada ilk dəmir gəmi inşa edir. İlk vintli hərəkətverici ilə dəmir *“Great Britain”* 1843-cü ildə yeni inşa olunur və demək olar ki, bu vaxta qədər bütün gəmilər taxtadan inşa olunurdu, XIX əsrin ikinci yarısından gəmiqayırma dəmirdən, 1877-ci ildən sonra isə poladdan istifadə başlanır.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində dəniz nəqliyyatının inkişafı gəmi maşın və mexanizmlərinin, gəmi konstruksiyalarının təkmilləşməsi nəticəsində yeni avadanlıq və cihazları adlandıran terminlər yaranır. Məsələn, ing. *“paddle wheel”* – *avar çarxı*; *“propeller”* – *avar vinti*; *“drive shaft”* – *aparıcı val*; *“double bottom”* – *ikili dib*; *“steam power plant”* – *buxar güc qurğusu*; *“steam collector”* – *buxar borusu*; *“crankshaft”* – *dirsəkli val*; *“piston ring.”* – *porşen üzüyü* və s.

Bu terminləri təhlil edərkən görürük ki, ingilislər 2000 ilə yaxın dövr ərzində Asiya, Avropa, Amerika xalqları ilə geniş əhatəli hərbi, ticari, mədəni və s. əlaqələrdə olduğuna görə öz dənizçilik terminologiya bazasını keyli zənginləşdirmişlər.

Birinci fəslin *ikinci yarım fəsl* *“Azərbaycan dilində dəniz terminlərinin yaranmasının mədəni-tarixi şəraiti”* adlanır və qeyd etmişik ki, inkişaf etmiş dünya dilləri arasında öz yerini tapmış və müasir dövrün ən yüksək tələblərinə cavab verən Azərbaycan xalqının ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dili bu səviyyəyə çatana kimi çox böyük və mürəkkəb tarixi yol keçib.

Dildə baş verən tarixi dəyişikliklərin, onun vahidlərinin və bu dilin inkişafının qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi dil daşıyıcılarının tarixindən və mədəniyyətindən ayrılıqda mümkün deyil, çünki *“...dilin ən kiçik vahidi olan fonem də, ən böyük vahidi olan cümlə də və belə vahidlər sistemi*

halında əsrlər boyu yaşayan hər bir müstəqil dil də həmin dildə danışanlarla üzvi surətdə bağlı olur".¹

Azərbaycan dilində dənizlə bağlı istifadə edilən terminlərin vəziyyətini nəzərdən keçirdikdə görmək olar ki, onların formalaşması və dilimizə nüfuz etməsi müəyyən bir tarixi dövr ərzində baş vermişdir.

Məlumdur ki, dil əsasən öz obyektiv tarixi, daxili qaydaları və ünsiyyət tələbatına uyğun inkişaf edir. "*Dili bu və ya digər ictimai quruluş deyil, əsrlər boyu cəmiyyətin tarixinin ümumi prosesini yaratmış və inkişaf etdirmişdir*".²

Ümumiyyətlə, dillərin qarşılıqlı təsirinə yalnız müsbət, yaxud mənfi qiymət vermək, fikrimizcə, düz olmazdı, çünki "*...dilin lüğət tərkibinin digər dillərin lüğəti hesabına zənginləşməsi müxtəlif xalqlar və millətlərin siyasi, ticari və iqtisadi zəmində qarşılıqlı təsirinin adi nəticəsidir*".³

H.İ.Mirzəzadə yazır: "*Siyasi-iqtisadi, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bir xalqın dili də inkişaf etmiş olur. Belə bir dil tədricən öz mühiti xaricinə nüfuz edir, sərhədləri xaricində olan xalqların dilinə müəyyən dərəcədə təsir göstərməyə başlayır*".⁴

Ərəb dilinin Azərbaycan dilinə təsir etməsinə gəldikdə isə demək olar ki, Azərbaycan dili ərəb dili ilə müqayisədə heç də ümumən "geridə" qalmamışdı. "Geridə qalmış" ya "inkişaf etmiş" dil dedikdə, yalnız hansısa leksik (mədəni) sahələrlə bağlı fikir irəli sürmək olar, çünki düzənliklərdə yaşayanların həyat şəraiti çay və dəniz kənarında yaşayanların həyat şəraitindən fərqləndiyi kimi, dağ yerlərində yaşayanların şəraiti də başqalarından, köçəri həyat şəraiti keçirən tayfaların həyat şəraiti oturaq həyat keçirən tayfaların həyatından fərqli olur və bu da dilin ayrı-ayrı leksik sahələrinin inkişafında öz əksini tapır.

Bütün bu deyilənlərlə yanaşı qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili təbiətşünaslıq, dənizçilik və s. sahələrə aid xeyli alınma söz-terminlərlə zənginləşmişdi, çünki ərəblərin bu sahələrdə böyük təcrübələri var idi.

Bu baxımdan ərəb dili Azərbaycana həm də dünya elm və mədəniyyətinin dəyərlərini müəyyən dərəcədə gətirən vasitəçi dil rolunu oynayıb və təsadüfi deyil ki, ərəb dilindən alınmış müxtəlif elm sahələrinə, o cümlədən dənizçiliyə aid söz terminlər indi də nəinki Azərbaycan dilində,

¹ Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin tarixi: I hissə, Bakı: Maarif, 1979, s.3.

² Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, s.5.

³ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1967, с.482.

⁴ Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s.6.

eləcə də bir sıra Avropa dillərində də işlənir. “*Ərəblər qədim dünyanın mədəni dəyərlərinin nəinki mühafizləri olmuşlar, eləcə də onların coğrafiya, tarix, riyaziyyat, astronomiya, tibb və başqa sahələrdəki əsərlərinin göstərdiyi kimi, dünya mədəniyyətinin inkişafını mühüm dərəcədə zənginləşdirmiş dərin və zəhmətsevər alimlər idilər*”.¹

Güman etmək olar ki, bu dövrdə dənizçiliyə aid söz-terminlərin sayının nisbətən az olması ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan ərazilərinin təbii-coğrafi şəraiti yerli əhalinin müxtəlif təsərrüfat sahələrində məşğuliyyətini kifayət qədər təmin edirdi.

Hələ yunan və Roma tarixçiləri qeyd edirdilər ki, “*Albaniyanın münbit torpaqları var; bir dəfə əkilmiş torpaq iki-üç dəfə məhsul verir. Burada alma, armud, nar, əncir, fındıq, qoz, şabalıd və s. meyvə ağacları bitir. İl boyu maldarlıqla məşğul olmaq üçün şərait var*”.²

Ayrı-ayrı vilayətlər arasında və başqa ölkələrlə ticarət əlaqələri əsasən karvanlarla quru yollarla həyata keçirilirdi və bu dövrdə dənizçilik sahəsinin inkişafının əhəmiyyətini qədim skandinavlardan, german tayfalarından və faktiki olaraq adalarda yaşayan ingilislərdən fərqli olaraq azaldırdı. Elə buna görə XV əsrə qədər XII-XIV əsrlərdəki kimi Avropa-Asiya ticarəti üçün əsas əhəmiyyəti Cənubi Azərbaycandan keçən karvan yolları kəsb edirdi.

XVI əsrin 50-ci illərində Rusiya dövləti tərəfindən aşağı Volqaboyunun və Həştərxanın işğalı və ingilislərin Arxangelskə dəniz yolunu açması Avropa-Asiya ticarətinin yeni istiqamətinin yaranmasına şərait yaradır. “*İngiltərə, Şimali Almaniya və Skandinaviya ölkələrinin portlarından Moskvaya (Arxangelskdən ya Riqadan, Narvadan), sonra Volqa ilə Həştərxana və sonra Xəzər dənizi ilə Dərbəndə kimi, oradan Şamaxı-Səlyan-Ərdəbil quru yolu ilə İrana*”³ tarixi Volqa-Xəzər yolunun marşrutu idi.

1598-ci ildə ingilis Ticarət Kompaniyasının agentləri Robert və Antoni Şerli qardaşları Azərbaycana gəlirlər. Onların məqsədi İranla İngiltərənin ticarət əlaqələrini möhkəmləndirmək və I Şah Abbası Avropa dövlətləri ilə birlikdə Türkiyəyə qarşı çıxmağa sövq etmək idi. Lakin bu missiya da uğursuz oldu.

¹ Всемирная история. В 10-ти т. Т.3, М.: Государственное издательство политической литературы, 1955, с.15.

² Юсифов Ю., Бабаев И. Джафаров Г. История Азербайджана. Баку: Maarif, 1977, с.45.

³ Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII в.в. / Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, 1949, вып. 1, с.262.

Bu dövrdə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə sayca az da olsa dənizçiliklə bağlı bir qədər termin daxil olur. Məsələn, ing. “*captain*” > az. “*kapitan*” (*gəmi kapitani*); ing. “*ton*” > az. “*ton*” (*çəki vahidi*); ing. “*mile*” > az. “*mil*” (*uzunluq vahidi*); ing. “*buss*” > az. “*busa*” (*yükgötürmə qabiliyyəti 50-70 ton olan yük gəmisi*); ing. “*pood*” > az. “*puđ*” (*çəki vahidi -16,38 kq.*) və s.

IX əsrdən başlayaraq, bütün tarix boyu Azərbaycan Xəzər dənizi tərəfdən hücumlara məruz qalıb. Azərbaycanın mövcudluğu üçün çox təhlükəli dəniz basqınları sistemətik hal alaraq, təcridcən çoxalıb. “*Lakin nə bu dövrdə, nə də sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın heç bir hökmdarı Xəzəryanı torpaqları xarici hücumlardan qorumaq və Azərbaycanı güdrətli dəniz məmləkətinə çevirmək məqsədilə dənizdə güclü donanma yaradılmasına qayğı göstərməmişlər*”.¹ Təbii olaraq müəllifin fikirlərini biz də tamamilə təsdiqləyirik, əgər bu belə olmasaydı xeyli əvvəlki, dövrdə Azərbaycan dilində dəniz terminləri sistemi tam formalaşmış olardı.

XVIII əsrdə Xəzərdə rus ticarət gəmiləri tam üstünlüyü ələ alırlar. Kiçik və siyasi-iqtisadi cəhətdən zəif olan Azərbaycan xanlıqları güclü donanma yarada bilmirdilər. Azərbaycanda inşa olunan “səndəl” adlanan gəmilərin “*yükgötürmə və dənizçilik qabiliyyəti aşağı olduğundan rus ticarət gəmilərindən geridə qalırdılar və bu səbəbdən rəqabətə dözə bilmirdilər*”.²

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ I Pyotr rusların dəniz donanmasını yaratmaq üçün hollandlarla əməkdaşlıq etməyə başlamışdı, lakin bir müddət keçdikdən sonra daha çox ingilislərə meyl edir və bundan sonra rus dəniz terminologiyası bir çox holland və ingilis terminləri hesabına yaranmağa başlayır. Buna görə də rus dilindən və rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçən terminlərin mühüm bir hissəsi holland, ingilis və bu dillərin vasitəsi ilə bir sıra Avropa dillərindən alınmış dəniz terminləridir.

Bu söz-terminlər Azərbaycan dilinə daxil olmazdan əvvəl rus dilinin özünəməxsus daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşdırılıb və formalaşdıqdan sonra Azərbaycan dilində özünə yer alırdı. Məsələn, hol. “*roef*” > rus. “*рубка*” > az. “*rubka*” (*göyərte üstündə tikili*); hol. “*roerpen*” > rus. “*румпель*” > az. “*rumpel*” (*gəmi sükanının dəstəyi*); hol. “*schavot*” > rus. “*шкафут*” > az. “*şkafut*” (*bortlar boyunca gəzmək üçün qoyulmuş enli*

¹ Махмудлу Я., Юсифов Ю., Алиева Р., Годжаев А. История Азербайджана. Баку: Тахсил, 2001, с.128.

² Юсифов Ю., Бабаев И. Джафаров Г. История Азербайджана. Баку: Маариф, 1977, с.14.

taxtalar); ing. “schooner” > rus. “шхуна” > az. “şxuna” (*çəpəki yelkənli gəmi*) və s.

1878-ci ildə Nobel qardaşlarının İsveçdə tikilmiş neft məhsulları daşıyan dünyada ilk buxar tankeri “Zoroastr”, 1903-cü ildə dünyada ilk dizel-elektrik gəmisi “Vandal” Xəzərdə neft daşımaları sahəsində istismar edilirdi.

Beləliklə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar Xəzər dəniz donanması gəmilərinin sayı artdıqca, onların texniki təchizatı, konstruktiv quruluşları, detal və mexanizmləri də təkmilləşirdi.

XX əsrin xüsusilə üçüncü rübü bütün dünya miqyasında elm və texnikanın güclü inkişaf prosesi ilə bağlıdır. Bütün elmlər sahəsində olduğu kimi, dəniz və dəniz texnikası sahəsində də sürətli inkişaf nəticəsində külli miqdarda yeni söz-terminlər yaranmağa başlayır və bu dövr ərzində dənizçiliklə bağlı Azərbaycan dilinə daxil olan 10 minlərlə söz-terminlərin çox cüzi miqdarı öz müqabilini dilimizdə tapa bilmişdir.

“Tədqiqat işlərində və lüğətlərdə dəniz terminologiyası problemlərinin təhlili” adlanan üçüncü yarımfəsildə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan lap qədim dövrlərdən 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi bərpa edilən dövrə qədər farsların, ərəblərin, rusların və s. təsirinə məruz qalıb. Azərbaycan dili dəniz terminologiyasında da müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin və təsirlərinin obyektiv nəticələri kimi öz əksini tapıb.

Bunlarla yanaşı, dənizçilik terminologiyasının inkişafına müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərən subyektiv faktorların mövcud olması məsələsini vurğulamışıq. İlk növbədə dilin, o cümlədən, dənizçilik terminologiyasının inkişafına və Azərbaycan xalqının əsrlərdən gələn mədəni-tarixi dəyərlərinin gələcək nəsillərə çatdırmaq imkanlarına böyük zərbə vurmuş “siyasət təmayüllü əlifba dəyişdirmələri”; terminologiya sahəsinin ideoloji mübarizə cəbhəsinə çevrilməsi (o cümlədən dənizçilik terminologiyası) və nəhayət dənizçilik terminologiyası sahəsində bir sıra müəliflər, dənizçilik və digər peşə sahibləri tərəfindən vahid prinsiplərə əsaslanmadan terminlərin yaradılması və tətbiqi məsələlərini təhlil etməyə çalışmışıq.

Həm obyektiv həm də subyektiv səbəblər dəniz terminologiyası quruculuğunda bir sıra leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və orfoqrafik anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarmışdır.

Bu məsələləri ilk növbədə 1928-ci ildə çapdan çıxmış “Rusca-türkcə lüğəti”nin analizinin nəticələri, ilk növbədə, bir sıra semantik uyğunsuzluqları göstərir.

Onlardan bir nümunə: “Port” – “liman, bəndər, port”: az. “liman”, rus. “лиман”, türk. “liman” < yun. “limen” – “çay körfəzi, dənizə yaxın şor göl” və bu sözlərin – terminlərin hər biri fərqli şəkildə izah olunub. Buna görə də verilmiş üç qarşılıqdan yalnız biri “port” bu anlayışı tam dəqiq və dolğun ifadə edir. Bu həm də Azərbaycan və bir çox dünya dillərindəki dənizçilik terminologiyası ənənələrinə daha uyğun gəlir.

Dənizçiliyin mühüm sahələrindən biri olan gəmiqayırma və gəmi təmirindən bəhs edən bir əsərin təhlili göstərir ki, bir sıra terminlər və o cümlədən gəmi növlərinin adları rus dilində olduğu kimi azərbaycanca verilib, halbuki bunların Azərbaycan dilində müqabili var yaxud yaradıla bilərdi (Bağirov M.S., Qaraqaşlı N.Q. “Gəminin quruluşu və nəzəriyyəsi”). Həmin terminlərin ingiliscə eləcə də Azərbaycan dilindəki variantını göstərməyi vacib sayırıq: *container carrier* – *lesovoz* – *taxta-şalban daşıyan*; *container carrier* – *konteynerovoz* – *konteyner daşıyan*; *gas carrier* – *qazovoz* – *qaz daşıyan*; *coaler* – *uqləvoz* – *kömür daşıyan* və s.

Bundan əlavə, tədqiqat işində adı çəkilən bir sıra söz birləşmələrindən ibarət mürəkkəb terminlərin komponentləri arasında leksik-semantik əlaqələrin düzgün seçilməməsi semantik anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır: “*avarlı val*”: bu birinci növ təyini söz birləşməsidir və “...*dilin quruluşu nöqtəyi-nəzərdən söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin bütün əsas tələblərinə cavab verir*”¹, lakin sintaktik (struktur) tələblərlə yanaşı söz birləşməsi semantik tələblərə də cavab verməli və anlayışın mahiyyətini adekvat əks etməlidir. “*Belə birləşmələr (I növ təyini söz birləşmələri) sözlərin yanaşmasından əmələ gəlir, birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə həmişə substantiv xarakter daşıyır*”.²

Bu baxımdan “*avarlı val*” – “*avarları olan val*” – ing. “*shaft with propeller*” mənasını tələb edir, bu isə semantik uyğunsuzluqdur, çünki bu valın heç bir avarları yoxdur o, suda hərəkət vermək üçündür. Bu qəbildən nümunələrin sayını çoxaltmaq da olardı – “*general yükləri*” – “*general cargo*” – “*генеральный (смешанный) груз*” terminlərinə formal yanaşmadan irəli gələn az. “*general yükləri*” (başqa sözlə desək, hansısa “*generalin yükləri*” termini) əmələ gəib. Buna görə də bu anlayış Azərbaycan dili üçün daha təbii və asan anlaşılan, eyni zamanda birinci növ təyini söz birləşməsi formasında “ümumi yüklər”, bəlkə də “qarışıq yüklər” termini ilə verilməlidir.

¹ Abdullayev Ə.A., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, s.39.

² Yenə orada, s.41.

“İngilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərini formalaşdıran amillər” adlanan ikinci fəsil də üç yarım fəsildən ibarətdir.

“Terminləşdirilən obyektin əlamətləri” adlı yarım fəsildə qeyd olunur ki, dil işarəsinin sırası əvvəlcədən heç bir predmet sahəsilə məhdudlaşmamışdır və sonsuz genişlənmək, yeni mənalar “mənimsəmək” imkanına malik olduğuna görə bu xüsusiyyət dilin ifadə planındakı “universallığında”, hər hansı obyektin onun əlamətləri əsasında subyekt tərəfindən adlandırılmaq (terminləşdirmək) imkanında özünü göstərir.

Bunlarla əlaqədar vurğulanır ki, termin mənasının formalaşmasını sıx qarşılıqlı əlaqədə olan üç element təşkil edir:

1. Terminləşdirilən obyektin əlamətləri.
2. Obyektin terminləşdirən subyektin təfəkkür fəaliyyəti.
3. Subyektin sərəncamındakı terminləşdirmə üçün istifadə edilən dil vasitələri.

Bu üç elementin hər birinin – adlandırılan obyektin, adlandıran subyektin və dil materialının dənizçilik terminləri semantikasının formalaşmasında spesifik xüsusiyyətlərini və onların rolunu müəyyənləşdirmək vacib məsələlərdən biridir.

Terminləşdirilən obyektin əlamətlərindən bəhs edilərkən terminin tərfi məsələsinə aydınlıq gətirilərək, qeyd olunur ki, “gəmi” termini ilə insanlar ictimai təcrübədən çoxdan tanışdır, lakin “gəmi anlayışı”nı bilavasitə müəyyənləşdirdikdə görürük ki, onu digər üzən vasitələrdən (digər dəniz nəqliyyatı növlərindən) fərqləndirən əlamət (ya əlamətlər məcmusu) terminin tərfində tam dəqiqləşdirilməyib.

Obyektin çoxsaylı mümkün əlamətlərindən hansılarının təriflər və bunların əsasında terminlərin yaradılması üçün onların seçilməsi, əlamətlərə qoyulan tələblər və onların seçim kriteriyaları suallarına cavab vermək zərurəti yaranır və tədqiqat işlərinin analizi əlamətlərə yanaşma mövqelərini aşkar etməyə imkan verir və bu münasibətlə tədqiqatçı Henriot E. vurğulayır ki, *“Terminin xüsusiyyəti ondadır ki, termin süni, şüurlu surətdə bu və ya digər elmi anlayışla bağlı, ona bu və ya digər tərif aid edilən sözdür. Lakin belə tərif elmi anlayışın yalnız əsas mühüm əlamətlərini əks edir və o, nəticədə həmişə tərifdən geniş olduğuna görə sonuncu ilə üst-üstə düşmür”*.¹

¹ Генриот Э. Краткая иллюстрированная история судостроения. Л.: Судостроение, 1974, с.101.

Əlbəttə əlamətlərin “mühüm”, “əsas” olması obyektin mövcudluğu ilə bağlı bir növ, ontoloji xüsusiyyətlər olduğuna görə idrak prosesində obyekt haqqında elmi anlayış yaratmaq üçün vacib amildir. Beləliklə, demək olar ki, bir sıra tədqiqat işlərindən obyektin çoxsaylı əlamətlərindən bəziləri “mühüm” “əsas” “ümumi” və digərləri, bu bölgüdə irəli gələn “qeyri-mühüm”, “qeyri-əsas” və “qeyri-ümumi” əlamətlər sırasına aid edilir. Bunlarla yanaşı termin yaradıcılığı baxımından qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərlə yanaşı, əlamətlər obyektləri fərqləndirmək üçün həm də “zəruri” və “kifayətedici” olmalıdır, tədqiqat çərçivəsində əlamətləri xarakterizə edən tərifləri də qəbul edirik: “...*mühüm əlamətlər bir qrup predmetlərin elə ümumi xassələridir ki, bunlar bu qrupu digərindən fərqləndirmək üçün zəruri və kifayətedicidir*”.¹

Hər bir elm və texnika sahəsi çərçivəsində terminləşdirilən obyektlər özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğundan dənizçilik sahəsində terminləşdirilən obyektləri biz belə qruplaşdırmışıq və təhlil etmişik. Predmetlər – bunlara üzmə vasitələri, üzmə vasitələrinin konstruktiv hissələri, maşın mexanizmlər, qurğular, detallar, coğrafi anlayışlar aiddir; Proseslər; Müxtəlif xassələr; Dənizçilik ixtisaslarının adları; Miqdar göstəriciləri də terminləşmiş sözlərlə ifadə olunmuşlar və dissertasiyada onların hamısının haqqında bəhs olunub.

Qeyd olunur ki, terminlərin və onların definisiyalarının əsasını təşkil edən əlamətlərin predmetləri də müxtəlif ola bilər. Analiz göstərir ki, ayrı-ayrı sahə terminologiyaları üçün bu parametrlər müəyyən dərəcədə fərqlənsə də, dənizçilik terminləri sahəsində bunları təyinat (funksiya), təbii sahəsi (yer), hərəkət fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, quruluş xüsusiyyəti, substansional mahiyyəti kimi qruplaşdırmaq olar və dissertasiyada bu bölgünü vermişik.

Bütün bunların yekunu kimi qeyd olunurdu ki, Azərbaycan dilində dənizçilik terminlərinin yaradılması ilk növbədə, obyektin terminləşdirilməsi üçün “kifayətedici” əlamətlərin düzgün seçilməsindən asılıdır.

İkinci yarım fəsil “Termin yaradan subyektin təfəkkür fəaliyyəti” adlanır və burada qeyd olunur ki, tədqiqat çərçivəsində yalnız termin yaradıcılığı prosesində insanı subyekt kimi xarakterizə edən xassələrə əsaslanırıq. Belə vəziyyətdə subyekt öz struktur elementləri sırasına ətraf mühitin və öz quruluş durumunun modellərini daxil edən və bu modellərdən zaman və məkanda (o cümlədən, termin yaradıcılığında) istiqamətlənmək üçün istifadə edən müəyyən canlı sistemdir.

¹ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1977, с.43.

Subyektlə obyektin qarşılıqlı təsiri bu sistemin taraz və bütöv vəziyyətdə saxlanılmasına yönəlmiş prosesdir.

Terminin mənasını formalaşdıran əsas şərtlərdən biri insanın onu əhatə edən aləmdəki obyektə yönəldilmiş fəaliyyətindən ibarətdir, öz məqsədlərindən və imkanlarından çıxış edərək, fəaliyyət dairəsinə yeni obyektləri daxil edir, çünki bu obyektlər getdikcə daha sürətlə inkişaf edən cəmiyyətdə insanların daima artan tələbatlarını ödəmək üçün, ilk növbədə, funksional əhəmiyyət kəsb edir.

Termin yaradıcılığı prosesində obyektin əlamətlərinin seçimi, ilk növbədə, subyektin termin yaratmaq məqsədilə obyektə yönəldilmiş fəal hərəkətləri ilə şərtlənir. Məlumdur ki, termində onun maddi tərəfi (söz ya söz birləşməsi) ilə yanaşı, ifadə edilən ideal tərəf də mövcuddur.

Bir sıra dənizçilik terminlərində “tərpənməz, hərəkətsiz, kritik nöqtə” anlayışları subyekt tərəfindən “ölü” əlaməti vasitəsilə verilib. Məsələn, ing. “*dead point*” – az. “*ölü nöqtə*” (*porşenin ən yuxarı ya ən aşağı kritik nöqtəsi*); ing. “*dead anchor*” – az. “*ölü lövbər*” (*dibə bərkidilmiş hərəkətsiz lövbər*) və s.

Bununla yanaşı, subyekt tərəfindən obyektə aid edilən müxtəlif əlamətlər əsasında yaradılmış dənizçilik terminlərini göstərmək olar. Məsələn, ing. “*donkey pump*” (*əslində, uzunqulaq/eşşək nasos*) – az. “*köməkçi nasos*”; ing. “*donkey engine*” (*əslində, uzunqulaq/eşşək mexanizmi*) – az. “*köməkçi mexanizmlər*”; ing. “*squawk box*” (*əslində, qağayı yeşiyi, quşxana*) – az. “*dorda ucadandanışan*” və s. ifadələr əslində əlamətlərə görə mənə köçürülmələridir.

Dənizçilik teminlərinin yaradılmasında metaforik köçürülmələrin ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biri, bədən üzvləri adlarının detallara, alətlərə, mexanizmlərə, qurğulara, coğrafi və digər elmi-texniki anlayışlara keçirilməsindən tez-tez istifadə edilir. Məsələn, ing. “*rib*” – az. “*qabırğa*”; ing. “*short rib*” – az. “*qısa qabırğa*”; ing. “*bullnose*” – az. “*buğaburnu*”; ing. “*rudder head*” – az. “*sükanın başı*”; ing. “*steps*” – az. “*dorun pəncərəsi*” və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, dənizçilik terminlərinin (və ya ümumiyyətlə terminlərin) yaradılması ictimai ümumiləşdirmə sistemi və onun səviyyəsi ilə tənzimlənir. Subyekt mövcud cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olduğundan, onun filogenetik inkişafı cəmiyyətin ontogenetik inkişafı ilə ayrılmaz vəhdət yaradır. Məsələyə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda müşahidə edirik ki, subyektin termin yaradıcılığı bir sıra amillərlə şərtləndirilir.

Hələ ingilislərin əcdadları olan skandinavlar və sonralar qədim ingilislər yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərə görə iki mühitdə - quruda və dənizdə

yaşamaq məcburiyyətində olublar, buna görə də subyekt bir çox hallarda quruda mövcud olan obyektlərin əlamətlərini dənizçilik obyektlərinə (və sonralar əksinə) aid ediblər. Məsələn, q.ing. “*bord*” – az. “*taxta*” quruda tikinti materialı, hal-hazırda isə ing. “*board*” dənizçilikdə “*gəminin yan divarı – bort*”.

Subyektin dünya və təbiət haqqında o zamankı məhdud təsəvvürləri də dənizçilik terminlərinin yaradılmasına öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, q.ing. “*wid-sae*” – az. “*açıq dəniz*” - bu da təbiidir.

Cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq, ətraf aləm haqqında subyektin təsəvvürləri dənizçilik terminlərinin yaradılmasında da öz yerini tapır. Hələ qədim ingilislər gəmilərini növlər üzrə “*dreki*” (*əjdaha*), “*snaca*” (*ilan*), “*pleit*” (*şırnaq*) və s. kimi adlandırdılar.

Təbiətdə baş verən hadisələrin əlamətləri əsasında terminlərin yaradılmasına Azərbaycan dilində də rast gəlinir. “*Xəzri*” – Abşeronun şimal tərəfindən əsən külək subyekt üçün dənizin sərinliyi (soyuqluğu) ilə assosiasiya yaratdığına görə belə adlandırılıb.

Subyektin obyekt əlamətlərinin seçiminə differensial yanaşmasını müxtəlif dillərin müqayisəli analizi aydın göstərir. Məsələn, az. “*buxar qazanı*” terminin əsası kimi subyekt tərəfindən ona daha qədim dövrlərdən tanış olan məişət əşyası “*qazan*” seçilib, ingilis dilində bu terminin qarşılığı “*steam boiler*” isə ing. “*boil*” (*qaynamaq*) əlaməti əsasında yaranaraq əslində “*buxar qaynadan*” mənasını verir.

Azərbaycan dilində “*bims*” və “*şpanqout*” birləşdiyi yerdə yaranan bucağı və bu birləşmədə adı çəkilən detalın bərklik yaratmaq funksiyası nəzərə alınmış və subyekt tərəfindən bunlar real əlamət olaraq, “*bucaqbənd*” termininin yaradılması üçün əsas kimi götürülüb.

İngilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərinin yaradılması üçün subyekt tərəfindən müxtəlif əlamətlərin seçimini nümunələrdə də görmək olur. Məsələn, ing. “*lifebelt*” – az. “*xilasedici kəmə*”; ing. “*lifeboat*” – az. “*xilasedici qayıq*”. İngilis dilində hər iki halda terminin əsasına subyekt tərəfindən “*life*” – “*həyat*” əlaməti qoyulmuşdur, Azərbaycan dilində isə, - “*xilasetmə, xilas olunma*” əlaməti.

Əlbəttə belə hadisələr yelkənli gəmilər dövründə də olmuş, qeyd etməliyik ki, dənizçilik texnikası və gəmiçilik sahəsinin və bunlarla bağlı terminologiyanın inkişafını ilk növbədə neft hasilatının və dənizlə daşınmaların kəskin sürətdə artması ilə şərtləndirilir.

Son zamanlar Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına dənizçilik terminləri yaranmağa başlayır. Məsələn, *qazanxana şöbəsi*, *maşın şöbəsi*,

avar qurğusu, avar valı, sükan intiqalı, klapan qutusu, klapan iynəsi və s. Bunların hamısı dənizçilik sahəsinə aid qəbul edilmiş və yaranmış anlayışlar sistemini ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində terminlərin yaradılmasına zərurətin olmasından qaynaqlanır.

Üçüncü yarımfəsil “Termin yaradıcılığında istifadə edilən dil formaları” adlanır və burada vurğulanır ki, dənizçilik terminlərinin yaradılmasında üç element iştirak edir: obyekt, subyekt və dil vasitələri; obyekt əlamətlərinin seçimini də subyekt həyata keçirir. Buna əlavə etmək lazımdır ki, dil vasitələrinin seçimi də subyektin fəaliyyətinə aiddir.

Dil vasitələri obyektə təkcə işarələmir o, eyni zamanda obyektin (onun əlamətlərinin) ümumiləşdirilmiş inikasıdır. Hər bir söz predmeti yalnız işarələmir o, daha dərin iş görür. O, bu predmet üçün mühüm əlaməti seçir, predmeti analiz edir, başqa sözlə, dil vasitələri əlamətlərin seçimini şərtləndirir, çünki məlum olduğu kimi, dildən kənarında təfəkkür mümkün deyil, eyni zamanda, bu əlamətləri ifadə edərkən, dil vasitələri öz növbəsində, cəmiyyətin dildə möhkəmlənmiş sosial təcrübəsi ilə şərtlənir.

Termin yaradıcılığında da subyekt dildə mövcud olan məzmun planı və ifadə planı elementlərindən istifadə edir. Dil və təfəkkür vəhdətini nəzərə alaraq, demək olar ki, mövcud dil formaları müəyyən edilmiş üsullarla subyekt tərəfindən obyektə seçilə (aid edilə) bilən əlamətləri əvvəlcədən müəyyənləşdirir.

Bəzi hallarda dənizçilik terminologiya sisteminə daxil olan söz bir müddətdən sonra siqnifikativ məna variasiyası nəticəsində ilkin denotatla əlaqəsini pozmayaraq yeni terminoloji məna qazanır. Bu zaman ilkin siqnifikatla onun əlaqələri pozulur və söz yalnız termin kimi çıxış edir. Məsələn, ing. “*speed*” – az. “*sürət*”; q.sk. “*spod*” (*müvəffəqiyyət*) > q.ing. “*sped*” (*müvəffəqiyyət, uğur; var – dövlət, hakimiyyət; sürət*) > o.ing. “*speed*” (*müvəffəqiyyət, uğur, əlverişli kurs, sürət*) > ing. “*speed*” (*sürət, yeyinlik*). Göründüyü kimi, “*speed*” sözü tədricən evolyusiya edərək, öz ilkin mənası ilə əlaqəsini tam itirir.

Müasir ingilis ədəbi dilinin sözlərinə ya terminlərinə prefiks və suffiks artırmaqla dənizçilik terminlərin yaradılması ümumiyyətlə kifayət qədər məhsuldar üsullardan biridir. Məsələn,

Prefikslər: “*con/com*” (toplu, ayrı-ayrı hissələrindən ibarət) – “*compass*”, “*confluence*”, “*connection*”; “*pro-*” (irəliləyiş, irəlində, irəliyə aparan) – “*propeller*”, “*promontory*”; “*trans-*” (yerini dəyişmək, üzərindən keçmək, formasını dəyişmək) – “*transmission*”, “*transporter*” və s.

Suffikslər: “ic”, “al”, “y” (keyfiyyət) – *arctic, plastic, nautical, vertical; birotary, stormy, foggy* və s.

Azərbaycan dilində də isimlərə artırılan *-çi/-çı/-çu/-çü* şəkilçiləri iş görən və ya müəyyən peşə sahibini, subyektini bildirir. Məsələn, *dənizçi, balıqçı, üzgüçü* və eyni zamanda başqa şəkilçilər vasitəsilə də yeni söz və terminlər yaranır.

Suffikslərin artırılması ilə yaradılan terminlərin bir semantik xüsusiyyəti mövcuddur. Suffikslər terminin (sözün) semantikasına yeni semalar əlavə edərək bütövlükdə terminin mənasını dəyişir, çünki hər bir suffiksin özünə məxsus mənası var. Eyni zamanda suffikslərin artırılması üsulu ilə yaradılmış terminlərin məzmun planı ilə ifadə planı arasında “düz mütənasib” (izomorf) əlaqələri bütün hallarda aşkar etmək mümkün olmur, çünki sözdüzəldici suffikslə onun terminə gətirdiyi məna arasında müəyyən qədər asılılıq olsa da, bu asılılıq məhz “müəyyən qədərdir” və bir çox hallarda məzmun planındakı məna ifadə planında öz əksini tam dolğunluqla tapmır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji üsulla yaradılan dənizçilik terminlərinin təhlili göstərir ki, törədən kökə suffikslərin əlavə edilməsi mümkünlüyü terminin tərkib hissələri olan hər iki elementin semantikasından və hər bir konkret dilin daxili xüsusiyyətlərindən asılıdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik terminlərinin kifayət qədər böyük bir hissəsini mürəkkəb terminlər təşkil edir və bunların sayı getdikcə artmaqdadır. Mürəkkəb terminlərin, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində, bir qisminin komponentləri defislər vasitəsilə birləşir. Məsələn, ing. “*short-wave*” – az. “*qısa dalğa*”; ing. “*two-decked*” – az. “*iki göyərtəli*”; ing. “*ship-rig*” – az. “*gəmi takelajı*”; ing. “*double-bottom*” – az. “*ikili dib*” və s.

Göstərilən mürəkkəb terminlər forma baxımından mürəkkəb sözlər olsalar da, Azərbaycan dilindəki qarşılıqları əsasən söz birləşmələri formasında verilir.

Üçüncü fəsil “*Termin yaradılmasına alınma, purizm cərəyanlarının və globallaşma prosesinin təsiri*” adlanır.

Bununla bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, “purizm” və “alınma” məsələləri dilin inkişaf mahiyyətinin əkslik təşkil edən iki tərəfidir və fəlsəfi baxımdan: bir-biri ilə qırılmaz vəhdətdədir; qarşılıqlı surətdə, həm də nəinki müxtəlif, eyni zamanda bir mütənasibliklə bir-birini istisna edirlər: qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz edirlər.

Əvvəla qeyd etmək istərdik ki, “alınma” və “purizm” probleminə tam mənfi – “pis” yaxud tam “müsbət – yaxşı” mövqedən yanaşmaq,

fikrimizcə, düzgün hesab edilə bilməz, çünki bu eyni bir mahiyətin – termin yaradıcılığının, iki ayrılmaz tərəfidir. Termin yaradıcılığı adı çəkilən iki cərəyanın qarşılıqlı təsiri nəticəsində elmi və praktiki prinsiplərin işlənilməsi dərəcəsindən asılı olaraq, tənzimlənir. Lakin bunlar qeyd etdiyimiz prinsiplər çərçivəsindən kənara çıxıb ifratçılıq dərəcəsinə çatdırıldıqda normal termin yaradıcılığı prosesi pozulur və bir sıra əyintilərlə və uyğunsuzluqlarla nəticələnir.

Bir tərəfdən, xalqlar, xüsusən, azsaylı xalqlar üçün öz müstəqilliklərinin və dillərinin zorla assimilyasiya nəticəsində itirmək təhlükəsi mövcuddur. Bunu keçmiş SSRİ məkanında yaşayan kiçik şimal (koryak, nen, yakut və s.) və digər xalqların təmsalında görmək olar. Bu baxımdan “purizm” meyillərinə bəraət qazandırmaq olar və lazımdır.

Digər tərəfdən, qapalı şəraitdə, yalnız öz daxili imkanları hesabına inkişaf yolunu seçən dil və xüsusilə, dünyada elm, texnika və s. sahələrdə baş verən yeniliklərə çox həssas reaksiya verən terminologiya bəşər sivilizasiyanın nailiyyətlərindən geridə qalmaq təhlükəsilə üz-üzə qala bilər.

Başqa sözlə, “həqiqi” purizm, bir növ “süzgəcdir” ki, lüzumsuz kütləvi alınmalar nəticəsinə terminologiyada yarana bilən hərc-mərcliyin qarşısını alır, alınma sözlər isə həmin o axındır ki, onun nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmış müəyyən bir hissəsi purizm süzgəcini dəf edib dilə daxil olur.

Məlumdur ki, başqa dillərdən terminlərin alınması dildənkənar və dildaxili səbəblərdən baş verir. Dildənkənar səbəblər sırasında bunları göstərmək olar: bir dilin digər dilə mədəni təsiri, müxtəlif xalqlar arasında yazılı və şifahi əlaqələr müəyyən dilin öyrənilməsinə marağın artması, mənbə dilin nüfuzundan irəli gələn bu dildən bir çox dillərə alınmalar və nəticədə beynəlmiləl terminlərin yaranması, yeni termini qəbul edən xalqın dil mədəniyyəti şəraiti və s. terminlərin alınması prosesinə müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərir.

Lakin eyni zamanda, alınmaların əsas səbəbi olan yeni yaranan ya qəbul edilən anlayışı ifadə etmək üçün dildə adekvat terminin olmaması, təsviri söz birləşməsi əvəzinə terminin mümkün qədər qısa olmağı məqsədlə alınma terminə üstünlük verilməsi, ana dilində omonimiya və polisemiya hallarının aradan götürülməsi cəhdi müvafiq mənanın qənaətbəxş dərəcədə dəqiqləşdirilməsi, ana dilindəki mövcud terminlərdən törəmə terminlər yaradılmasının mümkünsüzlüyü kimi dildaxili faktorlar da bu prosesdə öz mühüm rolunu oynayır.

Beləliklə, vəhdətsiz əksliklər və əksliksiz vəhdət yoxdur.

Qlobal problemlər bütün bəşəriyyətin problemləri olduğuna görə öz həlli üçün geniş beynəlxalq əməkdaşlıq zərurəti yaradır və buna görə də bu fəsilə o barədə də bəhs olunub.

Qloballaşma bizim siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni məkanımızın əlamətdar və qaçılmaz cəhətidir.

Son illərdə beynəlxalq dəniz ticarəti həcmnin artması ilə əlaqədar dünya okeanından “istifadə”, dəniz donanması, o cümlədən, tanker, sənişin, quru yük donanmaları tonnajının, gəmilərin ölçülərinin və xüsusilə texniki təchizatın mürəkkəbliyinin kəskin sürətdə artması dənizçilik sahəsində yaranan qlobal problemlərin müsbət həlli üçün bir sıra tələblər irəli sürür.

İngilis dənizçilik terminologiyası özünün uzun müddətli inkişaf yolunda bir çox dillərdən, o cümlədən, Avropa dillərindən alınma söz-terminlər hesabına zənginləşib. Bu alınmaların bir hissəsi tədricən ən qədim, digərləri sonrakı zamanlardan bir sıra Avropa dillərində bəzi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, müştərək terminlər qismində istifadə olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiya leksikanın xarici təsirlərə çox həssas bir hissəsidir. Məhz terminologiyada cəmiyyətin, dövlətlərin, ölkələrin və ümumiyyətlə bütövlükdə bəşəriyyətin formalaşması və inkişafı mərhələlərinin, sivilizasiya tiplərinin onların mədəni, elmi və texniki potensialının dilə təsiri özünü daha aydın göstərir.

Dənizçilik sahəsində qloballaşmanın xüsusi təsirini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində dəniz terminologiyası quruculuğunda iki əsas və sıx əlaqəli məqsədə nail olmaq vacibdir: optimallaşdırmaya və normativləşdirməyə, başqa sözlə, bir tərəfdən qoyulan müasir tələblərə cavab verən optimal terminlərin və onların mənalarının (meaning.) və təriflərinin (definition) seçiminə yaxud yaradılmasına, digər tərəfdən bunların normativ sənədlər və təlimatlar səviyyəsində təsdiqlənməsinə.

Hal-hazırda bütün dünya terminoloji fəaliyyətə istər nəzəri, istər praktik aspektdə böyük diqqət yetirir. Bu onunla bağlıdır ki, bütün mütəxəssislər o fikrə gəliblər ki, dəqiq əsaslandırılmış, qloballaşan müasir dünyanın tələblərinə cavab verən terminologiyadan, onların elmi-texniki, komersiya və iqtisadi uğurları kifayət qədər asılıdır.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları yığcam şəkildə ümumiləşdirilir.

Leksikoqrafik terminoloji fəaliyyət. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində dəniz terminləri (o cümlədən azərbaycan-ingiliscə) lüğətləri olmadığından bunların yaradılmasının vacibliyi.

Azərbaycan dilində elm, tədris, istehsalat və b. sahələrdə dəniz terminlərinə böyük ehtiyac olduğundan bunların yaradılması, çünki mövcud terminlər istər keyfiyyət, istər kəmiyyət baxımdan qənaətbəxş sayıla bilməz.

Milli və beynəlxalq səviyyələrdə termin və termin sistemlərinin harmonizə edilməsi – unifikasiyası. Müasir dünyada geniş miqyasda maşın və mexanizmlərin müxtəlif detal və hissələrinin unifikasiyası zəruri olduğu kimi, terminlərin unifikasiyası da elmi-texniki tərəqqi üçün zəruridir. Bu zaman dildaxili və dildənkənar amillər nəzərə alınmalıdır.

Beynəlxalq terminoloji standartların hazırlanması beynəlxalq standartlaşdırma təşkilatı (İSO) tərəfindən həyata keçirildiyinə görə bu təşkilatın tələblərinə uyğun terminoloji fəaliyyət qurulmalıdır.

Hal-hazırda bütün dünya terminoloji fəaliyyətə istər nəzəri, istər praktik aspektdə böyük diqqət yetirir. Bu onunla bağlıdır ki, bütün mütəxəssislər o fikrə gəliblər ki, dəqiq əsaslandırılmış, qloballaşan müasir dünyanın tələblərinə cavab verən terminologiyadan, onların elmi-texniki, komersiya və iqtisadi uğurları kifayət qədər asılıdır.

Beləliklə, qeyd olunur ki, dənizçilik terminologiyası həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində uzun bir tarixi yol keçmişdir. Ancaq Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində onun tarixi təşəkkülü və inkişafı bir qədər qədimdir və Avropa dövlətlərinin həyatı ilə sıx surətdə bağlıdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıda dərc olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Termin semantikasını formalaşdıran elementlərin bəzi xüsusiyyətləri // Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, 2006, №4, s.22-25
2. Terminin yaradılmasında obyektin əlamətlərinin seçimi // Bakı: BSU, Tağıyev oxuları, 2016, №2, s.46-49
3. Azərbaycan dilində dəniz terminlərinin yaradılmasında alınma və purizm cərəyanları qloballaşma şəraitində // Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, 2016, №4, s.38-41
4. Dənizlə bağlı fənlərin tədrisində müasir tələblərə cavab verən terminlərin rolu // Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, 2016, №4, s.229-232
5. Dənizçilik terminologiyası sahəsində leksikoqrafiya fəaliyyəti. Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2016, №4, s.31-34

6. Некоторые вопросы формирования и состояния морской терминологии на Азербайджанском языке // Одесса: Научный вестник международного гуманитарного университета, 2016, №23, с.8-10
7. Terminlərin əsasını təşkil edən əlamətlərə qoyulan tələblər / Bakı: ADU, Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 20-21 oktyabr, 2016, s.265-267
8. Azərbaycan dilində dəniz terminləri haqqında / Bakı: ADU, Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransın materialları, 11-12 may, 2017, s.268-270
9. Gəmi mexanikləri üçün peşəkar ingilis dərs vəsaiti (Əhmədova E.Q., Abdullayeva G.N.)– Bakı, ADDA, 2018 – 102s.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ МОРСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Диссертация, представленная на защиту, посвящена разработке морских терминов в английском языке и выявлению их эквивалентов в азербайджанском языке.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, ее научная новизна, теоретическая и практическая значимость, указываются основные положения, которые выносятся на защиту, даются данные по апробации и структуре исследования.

Первая глава называется *«Культурно-исторические условия образования морских терминов в английском и азербайджанском языках»* и включает в себя три подглавы. В первой главе рассматриваются английские и азербайджанские термины в их историко-хронологическом направлении, изучены лексико-семантические и структурные свойства терминов. Наряду с этим, проведено словарное исследование морских терминов с целью выявления наиболее подходящих эквивалентов в азербайджанском языке.

Вторая глава называется *«Факторы, формирующие морские термины в английском и азербайджанском языках»*. В этой главе имеется три подглавы. Здесь исследуются свойства объекта, характеризующие термин, а также субъект, именующий этот объект и язык, на котором они употребляются.

Третья глава под названием *«Влияние заимствованных слов, направления пуризма и процесса глобализации на образование терминов»* рассматривает направление пуризма и заимствованных слов в языке, а также освещается влияние глобализации на процесс образования терминов.

В *заключении* диссертации обобщены основные результаты и выводы исследуемой темы.

THE AZERBAIJANI EQUIVALENTS
OF ENGLISH NAUTICAL TERMS

Summary

The dissertation deals with the English nautical terms and their equivalents in Azerbaijan language.

The dissertation consists of an introduction, 3 chapters, a conclusion and a list of literature.

The topic of the dissertation, the goal and tasks of the research, the scientific innovation of the work, its theoretical and practical importance, methods and sources of research are disclosed in the Introduction.

The first chapter of the dissertation titled "*Historico-cultural situation of marine terms formation in English and Azerbaijan languages*" consists of three sub-chapters. This chapter studies English and Azerbaijan nautical (marine) terms with their historico-chronological, lexico-semantic and structural features. English nautical terms have also been studied based on vocabulary analyses in order to reveal their equivalents in Azerbaijan language.

The second chapter is under the name "*The factors forming English and Azerbaijani nautical (marine) terms*" and includes three sub-chapters. This chapter investigates the features of the terms which characterize the objects, the subject that name them and the language in which they are used.

The third chapter is called "*The influence of borrowings, purism movements (trends) and globalization process on formation of terms*" and consists of two sub-chapters. This chapter considers the borrowings and purism movement (trends) in the formation of nautical (marine) terms in the language and at the same time studies the influence of globalization on the term formation process.

The conclusion of the dissertation summarizes the main results and outcomes of the investigated topic.

Çapa imzalanıb: 03.07.2018
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

на правах рукописи

ЕСМИРА ГИЯС ГЫЗЫ АХМЕДОВА

МОРСКИЕ ТЕРМИНЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

5714.01 – Сравнительно-историческая
и сравнительно-типологическая лингвистика

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2018